

İSTANBUL'DA ÇOK-MERKEZLİLEŞME, MEKÂNSAL AYRIŞMALAR VE İŞÇİ-YOKSUL-MARJ-DIŞI NÜFUSUN DIŞLANMASI

Ufuk Özcan

İstanbul Türkiye'nin en fazla göç alan ve en yoğun nüfusunu barındıran bir mega şehir. Son yıllarda şehirdeki yerleşim alanları arasında farklılaşmalar giderek artmakta; mekânlar, konut tipleri, semtlerin dış görünüşü, kısacası şehrin çehresi büyük ölçüde değişmekte. Şehrin morfolojik, panoramik, demografik, topografik vb. yapısında önemli farklılaşmalar gözlemlenmekte. Tarihi bir şehirde kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içinde böylesine büyük bir değişim, mekânsal farklılaşma ve ayrışmalar nasıl ve hangi sebeplere bağlı olarak meydana gelmektedir? Bu, kendiliğinden gelişen bir süreç midir, yoksa bir dizi etkene bağlı olarak, plan-program dahilinde gerçekleşen bir gelişme midir? İstanbul'da şehir merkezi olgusunun tarihsel dönüşümü, şehrin merkezleşmesi, daha doğru deyişle çok-merkezleşmesi belirli toplum kesitleri açısından ne gibi riskleri beraberinde getiriyor? Çalışmamızın odağında yer alan bütün bu soruları bir dizi makalede ele almayı umuyoruz.

Bölünük Kent İstanbul

İstanbul tarihin büyük bölümünde, gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde bölünük bir şehir özelliği göstermiştir. Şehir -Bizans döneminde- Suriçi bölgeden ibaretti ve ne oluşumu ne de gelişimi sürecinde Pera bölgesini içermedi. Pera, İtalyan kent-devletlerinin, Venedik ve Cenova'nın, kah birinin kah diğerinin yönetimi altında, Konstantinopolis'ten belki tamamen bağımsız olduğu öne sürülemese bile,¹ "ayrı"

¹ Pera'nın Konstantinopolis'le -idari, siyasi, mali, kültürel vb. düzeylerde- ilişkilerinin niteliği ilgi çekici bir araştırma konusu olacaktır.

bir bölge olarak varlığını sürdürdü. Bu ayrılık, Venediklilerin ve Cenevizlilerin Pera'yı (daha doğrusu başlangıçta Galata'yı) elde tutmak için Haliç'te birbirleriyle yaptıkları savaşlarla belirginlik kazanmıştır. Pera'nın Bizans'tan ve Konstantinopolis'ten idari ve mali bakımdan tamamen özerk statüsü olan, ayrı bir İtalyan ticaret kolonisi olup olmadığı veya müstakil bir kent sayılıp sayılamayacağı ancak Bizans/kent tarihçilerinin aydınlatılabileceği bir sorundur. Yine de, Pera'nın, en azından İstanbul Türklerce fethedilinceye dek, Bizans başkentine bitişik, eklemlenmiş bir "adacık" olarak varlık gösterdiği düşünülebilir. Pera, İstanbul Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra idari bakımdan payitahta bağlandı ve şehrin sınırlarına dahil oldu; ancak Osmanlı'nın son dönemlerine kadar, hatta Cumhuriyet devrinde de, yerli Müslüman kültürün dışında, Batı ile yoğun temas içinde, daha çok Levantenlerin ve gayrimüslim azınlıkların yaşadığı bir bölge olma özelliğini sürdürdü. 1453'ten sonra tarihi İstanbul Türkleşirken, Pera hep, içinde yer aldığı kültürel coğrafyaya yabancı bir kültürü temsil etti.² Osmanlı'nın Batıcılışması döneminde payitaht merkezi olarak İstanbul ile Pera arasındaki ilişkiler yeni özellikler kazandı; kültürel ikilik daha belirgin bir biçimde su yüzüne çıktı. Bu ikilik, Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye*, Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları* romanlarına da yansımıştır. Büyük göç dalgasının başladığı 1950'lere kadar İstanbul klasik tarihsel özelliklerini koruyarak çift-merkezli bir şehir olma özelliğini sürdürmüştür.³ Daha sonraki dönemde de -özellikle Mercan, Tahtakale, Sirkeci, Haliç'in kıyı bölgeleri ve Kapalıçarşı çevresinde örgütlenen iş alanları- tarihi yarımadanın şehrin "ekonomik ve endüstriyel merkez"i olma konumunu pekiştirmiştir. Yeni dönemde Pera bölgesi ise, Direklerarası'nda ve Gedikpaşa'da yerli kültürel canlılığın yok olması, artık bu semtlerin Pera'nın daha pür bir tarzda temsil ettiği Batılı kültüre karşı koyamaması, geleneksel kültürel mirasın (Ortaoyunu, Karagöz gibi temaşa sanatlarının, halk eğlencelerinin vb.) yeniden-üretimini gerçekleştirememesi ve bölgedeki tiyatro, sinema, eğlence vb. mekânlarının Beyoğlu ve Harbiye'ye kayması gibi sebeplerle, rakipsiz bir şekilde "kültürel merkez" haline gelmiştir. İstanbul'un Boğaz'ın her iki kıyısında bulunan semtleri ile Çamlıca ve Kadıköy'den başlayarak Bostancı civarına kadar uzanan bölgeleri ise 1950'lere kadar şehrin periferisini oluşturmuştur. Şehrin sayfiye, ormanlık veya bağlık-bostanlık alanlarını oluşturan bu bölgelerinde, 1950'lere kadar yoğun bir kentsel yerleşme ve endüstriyel faaliyet görülmemiştir.⁴ Demek ki 1950'lere kadar

² İstanbul'un Osmanlılığına, Türk damgasını taşıyan bir şehir oluşuna açıklama getiren, çalışmamıza da temel oluşturan bir çalışma için bkz. Baykan Sezer, Ertan Eğribel, "Osmanlı İstanbul: Bizans'ın Yokluğu", *Sosyoloji Yıllığı Kitap 9: XX. Yüzyıl*, İstanbul, 2002, ss. 475-486.

³ Ancak bu çift-merkezliliğin devlet-toplum ilişkileri açısından gerçek bir uyumsuzluğa dönüşmesi, XIX. yüzyılda, Osmanlı'nın Batıcılışması ile ilgilidir. Bkz. Baykan Sezer, Ufuk Özcan, "Geleneksel Doğu'da Şehirlerin Doğuşu ve Gelişmesi", *Sosyoloji Yıllığı Kitap 9: XX. Yüzyıl*, İstanbul, 2002, s. 473.

⁴ Örneğin bugün, Bostancı, Göztepe, Bağlarbaşı, Fıstıkbaşı olarak bilinen semtler geçmişte bağlık ve bostanlık alanların hakim olduğu bir bölgeydi. Refik Halit Karay, *Üç Nesil Üç Hayat* adlı kitabında Caddebostan'ın İstanbul'un sayfiye mekânlarından biri haline geliş öyküsünü ve kuşaklar değişikliği İstanbul'un yaşadığı dönüşümün yaşam tarzlarına yansımalarını anlatır. (A.g.e., *İnkılâp Kitabı*-

şehir, iki ana merkezden ve merkezi kuşatan dağınık/parçalı bir periferiden oluşmaktaydı. İstanbul'un bu tarihsel bölünüklüğü, 1950'lerde başlayan göç dalgasıyla farklı bir niteliğe bürünecektir. Özellikle gecekondulaşma ve işçi mahalleleri şehirde hem mekânsal hem de sınıfsal anlamda ayrışık manzaraların oluşmasına yol açacaktı. Fatih-Pera/Doğu-Batı ikiliği sendromu ise, semtler, yaşam tarzları ve mekânlar değişse bile, özü değişmeden sürecekti.

Yakın bir zamana kadar sosyal bilimcilerimiz köyden kente göçü, kentlerin mekânsal ve demografik büyümesini ve hızlı, yoğun bir sanayileşmeyi olumlu yönde değerlendiriyorlardı. Kentlerin demografik büyümesi siyasetçiler tarafından da teşvik ediliyor ve buna uygun ortam bizzat devlet eliyle (hazine arazisinden tapu tahsisi gibi uygulamalarla) yaratılıyordu. Ancak kentsel gelişme konusunda sosyal bilimcilerin büyük bir bölümü şehirlerimizin plansız, gelişigüzel ve çarpık büyümesine dikkat çekiyorlardı. 1970'lerde giderek artan gecekondulaşma üzerine çalışmalar bu doğrultuda şekillenmişti. Aynı sosyal bilimcilerimiz büyük kentlere yönelen göç dalgasının önlenmesi veya frenlenmesi yerine, kontrol altına alınması gerekliliğine inanıyorlardı. 1950'lerden itibaren başlayan ve hızlanarak devam eden göç akımı, İstanbul, Ankara, İzmir gibi kentlerde büyük bir nüfusun, toplu ve bütünleşik bir halde yerleşmesini beraberinde getiriyordu. Kaçak yapılaşmalarla birlikte gelişen bu süreç giderek Zeytinburnu, Gültepe, Ümraniye, Kartal, Pendik gibi yeni ve büyük gecekondu semtlerinin doğuşuna yol açtı. Bu gelişme karşısında bazı sosyal bilimciler, kentin dış çeperinde açılan bu ilk büyük ve yoğun gecekondu yerleşim alanlarında araştırmalar yapmaya giriştiler. Bilinen ilk geniş çaplı araştırma, 1960'ların başlarında Prof. Hart öncülüğünde, İ.Ü. Antropoloji Kürsüsünce gerçekleştirilen Zeytinburnu araştırmasıdır. Bunu başkaları izledi. Sosyal bilimciler, şehre eklenen nüfus ve yeni yerleşim alanları üzerinde etkili bir merkezi denetim ve planlamanın gerekliliğinden söz ediyorlardı. Cavit Orhan Tütengil gibi araştırmacılar plansız, denetimsiz kentsel büyümeden kaynaklanan sorunlara işaret ediyorlardı. Bugünse büyük kentlerde bazı yönlerden mevcut durum ve algılar değişmiştir. Öncelikle, bugün artık İstanbul'da gecekondulaşma yerine varoşlaşmadan bahsediliyor. Ayrıca "kent merkezi" ve "tarihi İstanbul" kavramları büyük bir yapısal dönüşüm geçirmiştir. Şehirde meydana gelen değişim, 1960'lardakinden çok daha karmaşık ve çok boyutludur. Otuz yıl öncesine kadar "kent merkezi"nden anlaşılan, "tarihi İstanbul"du. Örneğin, Kadıköy'de meskun olup da iş nedeniyle vapura binerek "karşı"ya geçmek isteyen bir adam, nereye gidiyorsun diye soranlara "İstanbul'a gidiyorum" derdi. "İstanbul" ise, tarihsel olarak -ve yakın döneme kadar- iki merkezliydi. Bu iki merkez Pera ve Suriçi bölgelerini birbirinden ayırıyordu. Bugünse, Kocaali

vi, İstanbul, 2002, s. 120-128.) Tarihi İstanbul kültürüne damgasını vuran saraylar, yalılar, gösterişli köşk ve konaklar genellikle şehrin merkez-dışı alanlarında (saray ve yalılar Boğaz kıyılarında; köşk ve konaklar ise daha çok şehrin değişik yerlerine dağılmış bir şekilde -Anadolu yakasında bugün Bağdat Caddesi olarak bilinen bölgede, Avrupa yakasında ise daha çok Surdışı alanda, Bakırköy'de, Yeşilköy'de vb.) konumlandırılmıştır.

sınırlarından Silivri'ye kadar her yer "İstanbul"..⁵ Ve Mecidiyeköy-Maslak, Bahçeşehir, Ataşehir, Başakşehir gibi yeni yerleşim merkezlerinin ortaya çıkışıyla artık İstanbul iki merkezli olmaktan uzaklaşmış, çok-merkezli bir hale dönüşmüş, bununla beraber tarihi İstanbul da geleneksel anlamını yitirmiştir. Şehirde özellikle son yirmi beş yıl içinde yaşanan kentsel dönüşüme bağlı olarak gelişen çepere doğru hızlı genişleme ve yapısal farklılaşmalar "kent içi"/"kent-dışı", "kent merkezi"/"banliyö" kavramları arasındaki ayrım çizgilerini müphem hale getirmiştir. Şehir merkezinin nerede başlayıp nerede bittiği konusunda elimizde herhangi bir geçerli kıstas yoktur. Şehir, merkezini yitirerek çok-merkezli hale gelmiştir. Başta da belirttiğimiz gibi, İstanbul, şehir coğrafyası itibarıyla de bölünmeye müsait bir şehirdir. Boğaz, Haliç ve Marmara denizi tarafından doğal bakımdan üç ana bölgeye parçalanan şehir, tarihi yarımada (Suriçi), Pera ve Üsküdar-Kadıköy yakası arasında mekânsal bir bölünme hattı oluşturmaktadır. Bununla birlikte şehirde mekânsal ve kültürel ayrışmayı yaratıp besleyen asıl etken coğrafi değil, şehri giderek büyüme zorlayan kapitalist rantıye düzeni, kamusal çıkarı gözetmeyen, bunun yerine özel çıkarların tatminini öne geçiren büyükşehir belediyeciliği ve yatırımcı güçlerdir.

Mekânsal Ayrışmalar

Kentsel ayrışma ve merkezsizlik (daha doğru bir ifadeyle çok-merkezlilik) öncelikle son dönemde gittikçe çeşitlenen konut tipleriyle tezahür etmektedir. Bunlar, özellikle kendi ayırt edici ve korunaklı yapılarıyla çevresi arasında farklılaşma yaratan, çevreden izole edilmiş yeni yapılaşmalardır. Siteler, rezidanslar, "şehir içinde şehirler" (Ataköy, Ataşehir, Başakşehir, Halkalı Toplu Konutları vb.) bu türden yeni yapılaşmalar arasında yer alır. Şehrin parçalılığını, bölünüklüğünü artıran bir diğer unsur da AVM'ler ve iş kuleleridir. Bunlar son dönemde şehrin farklı yerlerine yayılma eğilimi göstermiştir (Maslak'tan başlayarak Mecidiyeköy, Halkalı, Bakırköy sahil bölgesi). Yakın bir geçmişe kadar Avrupa yakası iş merkezi olarak öne çıkıyordu. Ama şehrin hızlı büyümesi ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, iş alanlarının Anadolu yakasına da taşmasına yol açtı. Bu gelişme de şehrin klasik özelliklerini yitirishinin, "merkez" in kayboluşunun bir göstergesidir. Yakın dönemde gerçekleştirilen bir sosyolojik araştırmada, İstanbul'un varoşlarında yaşayan nüfusun hiç de azımsanmayacak bir kesiminin şehrin eski merkezlerini, Marmara Denizi'ni ve Boğaz'ı hiç görmedikleri, ihtiyaç da hissetmedikleri ortaya çıkmıştır ki, bu pek de şaşırtıcı bir bulgu değildir. İstanbul'un çok-merkezli bir yapıya dönüşmesi ve birçok alanın taşralaşması, çeşitli açılardan eski merkezlere ihtiyacı ve bağımlılığı ortadan kaldırmıştır. Buna bağlı olarak semtler, mekânlar, yerleşim

⁵ Şehrin *aura*'sından da söz etmek gerekir. İstanbul, gerek ekonomik/mali, gerekse sosyal ilişkiler bakımından çevresindeki birçok şehir ve bölge üzerinde baskındır. Bununla da sınırlı kalmamakta, tarihsel özellikleri ve üç kıtaya hâkim konumu şehre kendi çeperini aşan nitelikte, ulus-aşırı bir etki gücü kazandırmaktadır.

bölgeleri de yapısal olarak birbirinden özerk, farklılaşmış ve ayrılmış bir görüntüye kavuşmuştur.⁶

Son yıllarda site tipi yerleşimlerin olağanüstü artışının kentte ortaya çıkan bu mekânsal ayrışmada büyük payı vardır. Dolayısıyla, kentsel mekânın dönüşümünün kendiliğinden meydana gelen bir gelişme olmadığını kestirmek güç değildir. Hatta ayrışmayı yaratan, besleyen ve geliştiren birtakım mekanizmaların varlığına (“güdümlü piyasa ekonomisi”, büyükşehir belediyelerinin gittikçe artan inisiyatifleri, TOKİ faaliyetleri, kentsel rant yaratma politikaları vb.) dikkat çekmek gerekir.

Bütün bu bakımlardan İstanbul’da ve diğer büyük kentlerimizde meydana gelen değişimin Batı kentinin XIX. yüzyıldan bugüne geçirdiği değişimden daha farklı bir seyir izlediğini söyleyebiliriz. Bu farklılığa rağmen, son dönemdeki büyükşehir faaliyetlerinin Batı şehircilik anlayışından etkilenme ve esinlenmenin ötesinde, uluslararası belediyelerle, kentsel dönüşüme fon sağlayıcı veya yatırımcı küresel kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde, eşgüdümlü bir biçimde gerçekleştiğini belirtmeliyiz. Başka deyişle İstanbul’un kentsel dönüşümü salt şehrin kendi ürettiği dinamiklerin bir ürünü değildir. Şehirdeki yenileme girişimlerinin ve yatırımların temel aktörlerinden biri şüphesiz İstanbul Büyükşehir Belediyesi’dir. Gerek yeni yerel yönetimler ve kentsel dönüşüm yasaları, gerek merkezi yönetimle uyumlu ve eşgüdümlü ilişkileri, gerekse kavuştuğu mali imtiyazlar ve kentsel yönetime/denetime ilişkin yetkilerinin olağanüstü artması dolayısıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi devasa bir sermaye-yatırım organizasyonuna, ulus-aşırı ilişkilere de sahip, adı konmamış bir kapitalist şirkete dönüşmüştür.⁷

Batı’da Kentleşme Sürecinin Gelişimi ve Türkiye’nin Farklılığı

Batı kentlerinin gelişiminde çok değişik etkenler rol oynamıştır. Ama başlıca etkenlerden biri, endüstrinin kent coğrafyası üzerine dağıtılması ve yükselen işçi sınıfı mücadelelerinin kontrolüdür. Endüstri Devrimiyle birlikte kentlerde yoğunlaşan nüfusun

⁶ Modernleşme girişimlerine bağlı olarak daha önceki dönemlerde de kentte mekânsal ve beşeri ilişkiler düzleminde ayrışmalar tezahür etmeye başlamıştı. Ancak bu ayrışmalar bugünkü durumdan oldukça farklı bir mahiyet göstermekteydi; şehir sakinleri arasındaki, semtler arasındaki uyumu bozacak nitelikte değildi. Avam ile seçkinin, köyden dün gelmiş ile şehirlinin karşılaşmasını ve birlikteliğini geçici süreyle veya anlık da olsa sağlayan bir şehir yaşamı vardı. Bu nedenle, söz gelişi bir gazetecimizin yakınlarda kendisiyle yapılan bir söyleşide, eski bir Bakırköylü olarak halkın arasında karışıp banliyö trenine binerek Babıali’ye gittiği günleri sanki halen sade bir vatandaşmış edasıyla yad etmesini insan tuhaf karşılıyor. Bugünlerde aydınlarımızda bu tür nostaljiye bulanmış geçmiş anlatılarının yüzeye çıkması gerçekten ilgi çekicidir. Sahte bir halkçı samimiyet ve kalenderlik gösterisi olsa gerek.

⁷ Yerel yönetimlerin güç ve yetkilerindeki artışın neden ve sonuçları hakkında değerlendirmelerimizi başka bir makalemizde yapmıştık: Ufuk Özcan, “1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Merkezi Yönetimin Dönüşümü ve Yerel Yönetimlerin Güçlenmesi”, *Değişim Sosyolojisi: Dünyada ve Türkiye’de Toplumsal Değişme, Sosyoloji Yıllığı 21*, Yay. Haz. E. Eğribel-U. Özcan, Kitabevi Yay., İstanbul, 2011.

baskısıyla son derece plansız bir gelişme gösteren kentleşme, özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, çeşitli gerekçe ve sebeplerle merkezi planlama ve uygulamaların konusu haline gelmiştir. Avrupa'yı sarsan 1848 devrim dalgasının hemen ertesinde III. Napoleon öncülüğünde ve Seine bölgesi valisi Baron Eugène Haussman tarafından bir kent yenileme girişimi başlatılmış ve Champs-Élysées Bulvarı'na bağlanan çok sayıda sokak ve bina yıkılarak yerlerine parklar, saraylar, lüks işyerleri, opera-tiyatro binaları gibi kültürel mekânlar, yeni bulvarlar ve yollar açılmıştır. Şehir yeni baştan düzenlenirken bir yandan da yoksul varoşlar temizlenmiştir. Meydan, yol ve bulvar inşası, kentin güzelleştirilmesinden ve ulaşım yollarının düzenli akışının sağlanmasından daha çok, kent için potansiyel risk oluşturan tehditleri yok etmek ve kenti birbirine bağlayan düzenli güzergâhlar açarak siyasi, demografik kontrolü sağlamaya yöneliktir.⁸ Proje, Paris'in yoğun ve sıkışık mekânsal düzenine yapılacak müdahaleyle, emek gücünün yoğun bir biçimde yerleşik olduğu yaşam alanlarının ortadan kaldırılmasını beraberinde getirmiştir. 1853-1870 yılları arasında Paris adeta yıkılıp yeni baştan dizayn edilmiştir. Amaç, kentsel mekâna müdahale edilerek denetim dışı kesimlerin, özellikle endüstri işçilerinin kentten dışlanması ve denetlenmesidir. Varoşların yıkılarak kenti çevreleyen kuşaklar içinde yeni banliyöler açılması da, işçi sınıfının ve marjinal yoksul kesimlerin (lumpen proletaryanın, işsizlerin, dilencilerin, hırsızların, alkoliklerin, fahişelerin, sokakta yaşayan öksüz ve yetim çocukların vb.) kent merkezinden dışlanması hedefinin bir parçasıdır. Sonuçta Paris'te, toplumsal düzenin ve egemen sınıfların

⁸ Kent meydanı ve bulvarlar kentin beynini oluşturmaktadır. Buraların kontrol edilmesi, kentin bütünü üzerinde kontrolün sağlanması anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu mekânlar, daha az maliyet ve riskle askeri veya polisiye operasyonlara girilmesi, türlü önlemlerin alınması, yani "asayiş" in sağlanması için bir güvenlik üssü oluşturmaktadır. Gerek kent merkezinde gerekse varoş ve banliyölerde düzeni tehdit etme potansiyeline sahip kesimlere yönelik her türlü operasyonun ilk ayağı bu alanlardır.

ihtiyaç ve beklentilerine uygun yeni bir yaşam tarzı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte giderek işçi sınıfının görünürlüğü yitirmesi ve kamusal alandan dışlanması, ötelenmesi söz konusu olmuştur. Batı kentlerinde geniş meydanların, bulvarların açılması, girift, dar veya çıkmaz sokakların kaldırılması resmi emniyet güçlerine daha çok hareket alanı sağlamış, başka deyişle toplumsal denetim olanağını artırmıştır. Buna, işçi sınıfının kent merkezinden dışlanması girişimleri eşlik edecektir.⁹ Sınıf mücadelelerinin kontrol altında tutulması amacıyla, işçi sınıfının kent içi varoşlardan kentleri çevreleyen kuşaklara, modernitenin gettosu¹⁰ sayılan banliyölere dışlanması gündeme gelmiş ve bu amaca uygun çeşitli planlar oluşturulmuştur.¹¹ Bu süreç, siyasi otorite ile şehir planlamacılarının eşgüdümlü sosyal denetim projelerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de ise, gerek “gecekondulaşma”, gerekse “işçi mahallesi” olguları kendine özgü bir karakter gösterir. Bizde de Fransız özentisi olarak “banliyö” terimi benimsenmiş, Sirkeci’den başlayıp Bakırköy ve ötesindeki yeni yerleşim yerlerine dek uzanan alanda banliyö trenleri işletilmeye başlanmıştır; hala da işletilmektedir. Ama Türkiye’de endüstrileşme faaliyetinin özgüllüğüne bağlı olarak banliyönün anlamı da farklı olmuştur. Kentleşme alanında Batıdakine benzer bir gelişme Türkiye’de de yaşanmış mıdır? Sanayileşmenin gelişmesiyle birlikte işçi sınıfının yerleşim alanları ve mekânsal yoğunlaşma dereceleri ne yönde değişim göstermiştir? Bu dönüşümün bir başlangıç noktası var mıdır? Bu ve benzeri sorular İstanbul’da yaşanan dönüşümü anlamak için çıkış noktası teşkil ediyorlar.

Son dönemde İstanbul’da Batıdakine benzer, kısmi yönlerden örtüşen bir gelişmeyle karşılaşırız. “Gecekondu” ve “işçi mahallesi” kavramları büyük ölçüde yitip gitmiş gözükmemektedir. Gerçi Türkiye’de gecekondu ve işçi mahalleleri 1980’lere kadar klasik Batılı anlamıyla homojen bir endüstriyel sınıfın yerleştiği alanlar olma özelliğini göstermemiş; geniş bir yelpazeye yayılan ve türlü açılardan heterojen özellikler barındıran göçmenler, çeşitli sebeplerle köyden yeni gelip yerleşenler, işsizler, Romanlar, mafyatik zümreler, toplumca “marj-dışı”/“norm-dışı” kabul edilen meslek sahipleri vb. yoksul kesimlerin geçici veya sürekli mekânları olmuştur. Endüstrileşme-

⁹ XIX. yüzyıldan başlayarak Batı kentlerindeki yenileme çalışmalarının ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan fiziksel değişimlerin devlet ve kapitalist güçler eliyle hangi gerekçelerle ve nasıl gerçekleştirildiği konusunda ilgi çekici bir kaynak, Kürşat Bumin’in *Demokrasi Arayışında Kent* (Ayrıntı Yay., İstanbul, 1990) adlı kitabıdır.

¹⁰ Şüphesiz tarihsel olarak “getto” terimi varoş ve banliyöden farklı bir yerleşim alanına işaret eder. “Gettonun tanımı ilk olarak 1928’de Amerikalı sosyolog Louis Wirth tarafından yapılmıştır: Avrupa’daki ilk gettolarda yerleşim belli kurallara göre oluşur; gettoların etrafında surlar vardır, orada yaşayanların hangi işleri yapabileceği, şehirde nasıl dolaşacakları, ne tür giysiler giyecekleri, hangi sokakları kullanacakları, hangi saatte işi terk edecekleri bellidir. Hatta kentin belediyesi belli bir saat-ten sonra gettonun surlarını dışarıdan anahtarla kilitleyebilir.” Sema Erder, *Refah Toplumunda Getto*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 2-3.

¹¹ 1871 Paris Komünü, bir bakımla da, şehirden dışlanmış kitlelerin kendi yaşam alanlarına yeniden sahip çıkma, kendi yaşam koşulları üzerinde iradi bir biçimde etkili olma girişimidir.

nin yoğunlaştığı 1980'lerden sonra daha homojen endüstriyel sınıfların oluşturduğu mahalle ve semtler (Kartal, Pendik, Tuzla ve Gebze yakınları vb.) görülmeye başlanmıştır. Ancak bu sınıfsal oluşumlar (kent coğrafyasının adem-i merkezileşmesine ve parçalanmasına bağlı olarak) mekânsal ve (atipik, standart dışı, esnek çalışma saatlerine bağlı olarak) düzenli sosyal ilişkiler itibarıyla parçalı ve bölünük bir karakter göstermektedirler.¹² Bir zamanlar İstanbul'un en büyük ve yoğun işçi yerleşimlerinden olan Zeytinburnu ve Kartal gibi semtlerden başlayarak; ağırlıklı olarak endüstri sektöründe çalışan işçilerin meskun olduğu bölgelerde (Ümraniye, Gültepe, Pendik ve Tuzla gibi) de büyük çaplı ve hızlı bir kentsel dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Örneğin Zeytinburnu'nda, bir zamanlar İstanbul'un deri işleme atölyelerinin yoğun bir biçimde yer aldığı Kazlıçeşme'de çok yakın zamanlarda dev gökdelenler ve lüks konutlar yükselmeye başlamıştır. Bunlar aynı zamanda İstanbul'un tarihi silüetinde ciddi bir bozulma da yaratmaktadır. Bakırköy sahil şeridinde hala devam eden bu yapılaşma sürecinde bölgede yerleşik olan nüfus dışlanırken, devasa AVM'ler, rezidanslar, siteler ve oteller hızla bölgeyi kaplamaktadır.

İstanbul'da kent yaşamı bakımından ilgi çeken gelişmeler olmaktadır. Kentin daha çok çeperinde kapalı siteler, kent içinde ise rezidanslar yeni yaşam şekilleri oluşturmaktadır. Bu yapılaşma pek çok açıdan yeni sorunlar barındırmaktadır. Duvarların arkasında yalıtılmış ve güvenlik çemberine alınmış ve müşterek kent yaşamından uzaklaştırılmış bu yapılar birbirlerinden farklı özellikler barındırmakla birlikte, yol açmış oldukları ortak sorunlar mevcuttur. En önemli sorunlardan birisi olarak, kent içinde kültürel farklılıkların ve ayrışmaların artması gösterilebilir. Şehirdeki yeni-yapılanmanın; mekânsal, kültürel ve sınıfsal ayrışmalar yaratarak bütüncül kent yaşamını yok etmesi, insanı dış çevreye kapalı ve uyumsuz izole bir alanda yaşamaya mecbur etmesi ve toplumun yaşam mekânına olan beklentilerini değiştirmesi açısından önemli sosyolojik boyutları mevcuttur. Sayıları gittikçe artan kapalı site yerleşimlerinin ortaya çıkış ve yaygınlaşmasında hangi dinamik ve süreçlerin etkili olduğu, bu gelişmenin ne tür sorunlara ve sonuçlara yol açtığı, kent yaşamını ve yapısını nasıl değiştirdiği, söz konusu yaşam şeklinin niçin bu kadar cazip bulunduğu geniş çaplı bir araştırma konusudur. Bu yeni tarz yerleşimleri, yaşamın her alanında her geçen gün etkisini arttıran piyasa ve tüketim kültürüne bağlı olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Şu var ki, bu gelişme sonunda farklı toplumsal kesimler arasındaki bağlar gittikçe gevşeyip kopma noktasına gelmekte; sosyal kesimler arasında yaşam tarzı, yaşam düzeyi, sınıfsallık vb. düzeylerde uçurum açılmaktadır. Bu da sosyal denge ve uyumu bozucu, sosyal çatışma risklerini artırıcı nitelikte bir olaydır. Elbette bu gelişmeyi teşvik eden, cazip kılan birtakım etkenler vardır. Son yıllarda şehirde gerçekleşen dönüşümün başlıca aktörleri İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Başbakanlık TOKİ, KİPTAŞ, tekelleşen inşaat firmaları, uluslararası bankalar, AB fon tedarikçileri, kentbilimciler/teknisyenler

¹² Bu konu, üzerinde ayrıca araştırmalar gerektirecek kadar önemlidir.

(özellikle “işbilir-anketçi-memur” sosyologlar, mimar ve mühendisler, kent planlamacıları) ve reklam şirketleridir. Bunlar, talep ve rant yaratma, sermaye aktarımı, altyapı, teknoloji tedariki, inşaat organizasyonu, sponsorluk, araştırma/meşruiyet, kamuoyunu yönlendirme, reklam, planlama gibi destekleri sağlamaktadırlar. Şehir için büyük sorunlar yumağı bu sessiz işbirliğinden doğmaktadır. Böylece, şehirde mekânsal ayrışmanın yol açtığı veya yol açabileceği sorunlar üzerinde durmak gerekir.

Kentsel ayrışmaların doğurduğu başta gelen sorun, şehrin tarihsel dokusunun bozulması, yeraltından gökyüzüne kadar her şeyin metalaşması ve yüksek fiyat artışları yanında, şehir halkını birbirinden ayıran, sınıflara bölen, yaşamı mekanikleştiren, şehir halkının çoğunluğunu (ulaşımdan barınmaya, eğitsel-kültürel-sportif faaliyetlerden çocukların üstüne basacak bir karış toprak bile bulamamasına, park ve bahçelerin, yeşil alanların azalmasından güvenlik sendromunun hayatileşmesine, yoksullar mülksüzleştirilirken varlıkların daha da zenginleşmesine, insanların AVM'lere tıklılmaktan başka boş zamanlarını geçirecek mekân bulamamalarına kadar pek çok düzeyde) olumsuz yönde etkileyen yapısal şartları yaratması ve sürekli kılmasıdır.

Bilindiği gibi, kırsal kalkınmayı gerçekleştirmek, kentleşmeyi köye yaymak ve büyük şehirlerdeki nüfus baskısını hafifletmek amacıyla 1970'lerden itibaren, başta Bülent Ecevit olmak üzere çeşitli siyasi liderlerce “köy-kent” projesi gündeme getirilmiş, ancak bu proje ne yerel ne de ulusal çapta başarılı olamayarak hoş bir fantezi olarak kalmıştı. Bankaların konut kredisi uygulamalarından da olumlu bir sonuç alınamamıştı. Bu tasarılar konut sorununun çözümü açısından olduğu kadar, büyük şehirlerdeki aşırı yığılmaları önlemek açısından da olumlu sonuçlar doğurabilirdi ama çeşitli nedenlerle gerçekleşemedi. 1980'lerin ortalarından itibaren (aslında yasal başlangıç 24 Ocak 1980 Kararlarıdır) liberal politikaların uygulamaya konulmasıyla, köy kalkınması gibi davalar tamamen rafa kaldırılarak, büyük şehirlerin imarına öncelik tanıyan yeni projeler devreye sokuldu. Emlak Bankası'nın öncülük ettiği ve zamanın liberal hükümetlerinin de desteklediği, apartman bloklarının yan yana dizilmesiyle oluşturulan siteleşmeye ve “toplu konut” sistemine böylece geçildi.¹³ Bu uygulamalar daha sonraki çok sayıda özel ve kooperatif müteahhitlik girişimlerine de örnek oluşturdu ve kısa zaman zarfında inşaat sektörünün ekonominin en gözde, en canlı sektörü haline gelmesine yol açtı. Şehirde arsalar kısa zamanda tükeniyordu ve arsa spekülörleri hemen şehir çeperlerine saldırdılar, sonra da şehir sathının dışına yöneldiler. Yaklaşık yirmi-yirmi beş yıllık bir zaman dilimi içinde İstanbul sınırları içindeki özel ve hazineye ait araziler şehrin tarihinde görülmemiş ölçüde yağmalanmıştı. Öyle ki, 1990'lara geldiğinde Türk müteahhitler artık yurtdışına açılacak güç, deneyim ve sermayeye kavuşmuşlardı; Libya'dan Rusya'ya, Ortadoğu'dan Orta Asya'ya kadar her yerde girişimcilik hünelerini göstermeye başladılar.

¹³ Toplu konutların öncü uygulamalarının daha önce, Levent, Etiler ve Ulus semtlerinin kuruluşuyla başladığını belirtelim.

Dolmabahçe'yi küçeleştiren bu bina yığınları Beşiktaş-Fulya'dan yükseliyor

1990'larda kapalı site ve toplu konut modeli orta sınıf tarafından hızla benimsendi ve oldukça yaygın bir talep doğurdu. Şehrin hemen hemen her ilçesinde kapalı siteler kurulmaya başlandı. Bunlar olurken bir yandan da şehrin ormanlık arazileri imara açılıyor, çok kısa süre içinde neredeyse orta çaplı bir il büyüklüğünde, son derece düzensiz bina yığınlarından oluşan ve oldukça geniş bir nüfusu barındıran yeni yerleşim alanları açılıyordu (Sultanbeyli en bilinen örnektir). 2000'lere gelindiğinde, ilgi çekici bir gelişme, şehir içinde kurulu sitelerin giderek dış dünyaya daha kapalı bir hale gelmesi ve daha sonra da çeşitli güvenlik önlemleriyle donatılmalarıdır. Özel güvenlik teknolojileri pazarı ve özel güvenlik görevlisi birimleri böyle doğdu. Çok geçmeden, kısmen 1999 Depreminin de etkisiyle, şehir merkezinden oldukça uzak alanlarda, yüksek duvarlarla çevrilmiş, güvenlik kameralarıyla denetlenen, havuzlu, lüks, korunaklı ve pahalı villa-siteler kurulmaya başlandı. Şehir içinde ve dışında gittikçe kendine özgü, izole bir yaşam tarzı serpildi. Artık gelinen nokta, tam bir "kalabalıklar içinde yalnızlaşma" halidir. Şehrin bu tarzda yeniden yapılanması yeni bir kent kültürünün (daha doğrusu birbirinden çok farklı kültürlerin ve yaşam tarzlarının) doğuşunu beraberinde getirdi. Kapalı site ve konutların şehrin birçok yerini kaplamasının belki de ilk görünür sonuçlarından biri, sokak ve mahalle kavramının

değişmesidir. Elbette buna bağlı olarak “çocuk” algısı da değişmiştir. Türkiye gibi genç nüfusu fazla olan bir ülkede, hele İstanbul gibi çocuk nüfusun şehrin genel nüfusuna oranının yüksek olduğu bir şehirde, sokakta oynayan çocuk görülemez oldu. Sokak-çocuk bağı kesin bir biçimde kopma noktasına vardı. Yeni “kentleşme” tarzının bir başka sonucu, şehrin gerek fiziki yapılaşmasının gerekse gelişen avam kültür-seçkin kültür farklılaşmasının toplumsal eşitsizliği net bir biçimde yansıtmasıdır. Yeni şehir yaşamı, toplumun belirli unsurlarının ekonomik (sınıfsal), fiziki ve kültürel olarak dışlanması üzerine kuruludur. Buradan yeni gettolaşmalar, alt-kültürleşmeler, sosyal gerilim ve çelişkiler doğacaktır. Dolayısıyla şehirdeki dönüşümler sıradan bir mekânsal ayrışma yaratmaktan ibaret değildir. İnsanın cam, çelik ve beton yığınları arasında suni bir yaşam tarzına mahkum edilmesi, Tanpınar’ın “Beş Şehir”inde asla tanık olunmayacak olan manzaralara, bireyin dar yaşam mekânları arasına sıkışmasına, çeşitli sosyal ve psikolojik sorun ve risklere (bireyselleşme, asosyalleşme, yalnızlaşma, depresyon vb.) yol açmaktadır.

Özellikle 2000’li yıllarda, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından, 1999 depreminde hasar görmüş, yüksek deprem riskli bölgeleri yeniden biçimlendirmek gerekçesiyle sistemli bir kentsel dönüşüm için düğmeye basılmıştır. Kamuoyundan gizlenen asıl amaç, deprem felaketini kentsel ranta dönüştürmektir. Yasal mevzuata da dayanılarak şehrin çeşitli ilçeleri ve semtleri adeta bir şantiyeye çevrildi. Şehrin iç kesimlerinde Fatih ve Bayrampaşa’da, Haliç kıyılarında Balat ve çevresinde, Sulukule’de, Kadıköy, Küçükçekmece ve Avcılar gibi yerlerde “soylulaştırma” veya “renovasyon” adı altında yıkım, onarım ve restorasyon girişimlerine başlandı. Bu bölgelerin sakinleri boş vaatlerle, TOKİ konutlarına veya ranta kavuşacakları gibi beklentiler içine sokularak, kimi zaman ikna-telkin yöntemleriyle kimi zaman da zorun gücüyle bu değişime topyekün karşı çıkma iradesini gösteremiyorlar. Gerçekten olayın iç yüzünü fark ederek direnç gösteren mahalle sakinleri de bulunuyor, ama onlar da karşılarında devletin emniyet güçlerini ve yargı makamlarını buluyorlar; adeta terörist yerine konulmaları da cabası. Bu süreçte kent, bölge bölge hızla dönüşüme uğratılıyor; kültürel faaliyetler, oyun ve park alanları, çocuk bakım yuvaları, tarihi mekânlar, müzeler vs. hızla endüstrileştirilerek metalaştırılıyor; sağlık, eğitim, çocuk bakımı, eğlence, tüketim, boş zaman geçirme, dinlenme vb. herkesin kolay ulaşamayacağı “hizmet”lere dönüştürülüyor.

Benzer “insansızlaştırma” girişimleri eski kent merkezlerine de sirayet etmiştir. Örneğin şu sıralar Sultanahmet merkezli olmak üzere Cankurtaran, Cağaloğlu ve Babiâli gibi yerlerde, bölgeyi uluslararası turizme açmak üzere turizm amaçlı olmayan (yaynevleri, kitabevleri, kırtasiye dükkânları, kâğıtçılar vb.) işyerlerinden arındırmak, esnaf-müşteri-hamal-gariban ilişkisiyle bir bütünlük oluşturan semt yaşamının kendiliğinden oluşan canlılığını yok etmek, doğal ve tarihi dokuyu sunileştirip sinikleştirmek yönünde girişimler yaşanmaktadır. Restorasyon çalışmaları sonucu açılan yeni ve nispeten pahalı mekânlar yerli halkın, özellikle de Beyazıt

öğrencilerinin buradan ayaklarının kesilmesini beraberinde getirmiş durumdadır. Sultanahmet ve çevresi yakın bir geçmişte Beyazıt'taki üniversiteden ve çevre liselerden gelen öğrencilerin uğradıkları, kendi bütçelerine uygun kafeleriyle cıvı cıvı bir meydandı. Sultanahmet ve Gülhane, Anadolu'dan gelen insanların aileleriyle beraber tarihi camileri ziyaret ettikleri, gezip gördükleri, ama her şeyden önemlisi sahil, kendiliğinden ve kendilerine ait bir yaşam sürdükleri bir yerdi. Babıâli yokuşundan aşağı inerken veya Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği "eski Hayvanat Bahçesi"nin önünden ilerlerken yolunuz memleketin yetiştirmiş olduğu -sevdiğiniz ve sevmediğiniz- güzide aydınlarıyla, gazetecileriyle, hocalarıyla kesişirdi. Üniversite-Beyazıt Devlet Kütüphanesi-Sahaflar Çarşısı-Kapalıçarşı-Çorlulu Ali Paşa Medresesi-Çemberlitaş Sineması-Babıâli Gazeteleri-Cağaloğlu Kitapçıları-Babıâli Kamu Kurum ve Kuruluşları-MEB ve Kültür Bakanlığı Yayınlarının Satış Büroları-Yaynevleri-Gündelik Yaşam tam anlamıyla bütünlüklü ve ahenkli bir tablo, bir "külliye" oluştururdu. İşte bugün bu tablo parçalanmıştır. Artık bu tür manzaralar, yaşantılar giderek seyrekleşecek, hatta yok olacak. Tarihi mekânlar ruhsuzlaşacak. Çemberlitaş'ta acıkıp bir gözleme atıştırırken kendi şehrimize ve kültürümüze yabancı bir turist haline geleceğiz. Öğrencilerimizi kitap almaları için Taksim'e, arşivden yararlanmaları için Bağlarbaşı'na göndereceğiz. Birçoğu kitapçıları dolaşmak yerine fotokopicilerle işini görecektir; "tahsil-i kemâlat kem âlât ile olmaz" sözünün anlamını bilmeyecekler. Ve muhtemelen hiçbir, eğitim gördükleri İstanbul Üniversitesi'nin giriş kapısı üzerindeki "Daire-i Umur-u Askeriye" yazısının, Bekirağa Bölüğü'nün, Babıâli baskınının, İstanbul DGM'nin ne olduğunu, Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun okunduğu ve Nazım Hikmet'in "bir ceviz ağacı"na dönüştüğü yerin hangi mantıkla hayvanat bahçesi haline getirildiğini vb. sorgulamayacak. Giderek şehir halkı içinde yaşadığı mekâna ait hafızasını yitirecek. Şehrin geçmiş yaşanmışlıkları ile şehir halkı arasındaki bağın kopmasına yol açabilecek köksüz, hesapsız-kitapsız ve müdahaleci bir anlayışla gerçekleştirilen "renovasyon" çalışmaları, yaşayan şehir insanı için tarihi İstanbul'u yabancı, gelip geçici ve "turistik" bir mekâna dönüştürecektir. Gerçekten de eski şehir merkezinde halihazırda sadece turistlere cazip gelebilecek yatırımlar yapılmaktadır. Bu yatırımlar çeşitli tekeldi rant alanlarının oluşturulması ve birçok yönden otantikliği iğdiş edilmiş kültürün metalaştırılarak pazarlanmasıyla tezahür ediyor. Böylece tarihi İstanbul'un en önemli semtlerinin (Sultanahmet ve diğerleri) kanlı-canlı bütün unsurlarıyla yaşayan gerçek bir meydan (kamu alanı) olma niteliği adım adım yok ediliyor. Son yıllarda Ramazan aylarında Sultanahmet meydanında toplaşan satıcıları, ayaküstü iftarlıkları ve ucuz eğlencelikleriyle halkı göstermelik olarak oyalama girişimleri de bölgeyi kurtaramayacak gibi gözüküyor. Aslında ulusal gazetelerin Babıâli'den dışlandığı (devlet-basın-millet bağının kesilip kopartıldığı, gazetelerin tencere-tabak ve her şeyi pazarlamak üzere İkitelli'ye taşındığı) 1980'lerin sonlarından itibaren sürecin bu yönde ilerleyeceğinin emareleri vardı. Tarihi Sultanahmet Cezaevi'nin restore edilerek lüks bir otel haline getirilmesi, Adliye'nin taşınması

vb. bölgenin dönüşümünün bir başka halkasıydı. Sultanahmet ve Cağaloğlu kamusal olandan ve devletten arındırılırken giderek “sivilleştirildi”; ama sivilleştirilirken aynı zamanda insansızlaştırıldı. Şimdi Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin de taşınması gündemde. Kala kala geriye bir tek Valilik binası ve Topkapı Sarayı kalıyor. Kısacası şehirde her şey şehir halkının aleyhine gelişiyor ve üstelik bu gelişme şehir halkının kendisiyle ilgili kararlara aktif, bilinçli katılımı ve katkısı sonucu değil. Bu durum, geçtiğimiz yıl New York’ta meydanları dolduran % 99 hareketinin kentsel (ve ekonomik) mağduriyetini ve bundan kaynaklanan çırpınışlarının haklılığını akla getiriyor. Bizim şehrimize hakim olanlar % 1 bile değil.

Sonuç Yerine

İstanbul’un kentsel yeniden yapılandırılması sadece şehrin veya ülkenin kendi dinamiklerinin yarattığı bir olay olmaktan uzaktır. İstanbul son dönemde küresel güçlerin kritik toplantılarının yapıldığı, daha geniş bir coğrafyaya ilişkin siyasi ve ekonomik kararların alındığı üslerden biri olarak seçilmiş görünmektedir. Küresel güçler İstanbul’u geniş bir bölgenin, Büyük Ortadoğu’nun idari merkezi konumuna getirmeye çalışmaktadırlar. Diyarbakır’ın “Ortadoğu’nun yıldız başkenti” haline getirileceğini iddia eden siyasi irade İstanbul’u da bir “dünya başkenti” saymaktadır. Elbette İstanbul bütün tarihi boyunca, üç kıtanın birleşme noktasında¹⁴ bir dünya başkenti olma rolünü yerine getirmiştir, ancak şehrin enerjisi ve dinamizmi son dönemde olduğu kadar hiçbir dönemde (Osmanlı’nın Batıcılışması dönemi de dahil olmak üzere), dünyanın egemen güçlerinin isterleri doğrultusunda ve kendi bağlı olduğu tarihsel-kültürel hinterlandın (özellikle Ortadoğu ve Kafkasya’nın) çıkarları aleyhine kullanılmamıştır. Bu nedenle, iktisatçıların bile kolay çözümlemeyeceği esrarengiz yabancı sermaye akışı ve zenginleşme (aslında birçok açıdan gerçek fakirleşme) göstergeleriyle, bâki kalan son gökkubbesini de kaplayan gökdelenleriyle, korkunç trafiği ve çilesiyle, anormal tezatlarıyla, daha önce görülmedik fiziki ve kültürel çarpılmalarıyla şehrin puslu-bulanık tablosu tamamlanmaktadır.

¹⁴ Üç kıtaya hakimiyet hem Bizans hem de Osmanlı İstanbulu’nun bilinen özelliğidir. Afrika’yla İstanbul’un -en azından Osmanlı sonrası dönemde- karadan coğrafi teması olmamasına rağmen, temasın Marmara Denizi-Ege-Akdeniz bağlantısı aracılığıyla denizyolu ile sağlandığını, ayrıca İstanbul’un üç kıtaya hakim konumunun salt coğrafya ile ilintili olmadığını, İstanbul ile söz konusu kıtaların bütünsel bir siyasal, kültürel ve iktisadi ilişkiler alanı oluşturduğunu iddia edebiliriz. Bu ilişkiler alanına “bütünleşik-örtüşük alan” da diyebiliriz.

Seçilmiş Ek Kaynakça

- Anık, Harvey, David, *Sosyal Adalet ve Şehir*, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- Harvey, David, “Kent Hakkı”, http://www.sendika.org/yaziphp?yazi_no=22579. (“The Right to the City”, *New Left Review*, 53, 2008, ss. 23-40’tan çev. Meriç Kırmızı).
- Holton, R.J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Mahmut Güler, “Kentsel Haklar, Kapitalizm ve Katılım”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66-1, ss. 49-71. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1595/17226.pdf>)
- Özbek, Meral, “Kentsel Mekân, Toplum, Bilişsel Harita ve Planlama”, *Çevre Tümdür*, Der. Deniz İncedayı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, ss. 175-203.